

BADIIY ASARLARDA RAMZIY OBRAZLARNING O'RNI (QUSHLAR OBRAZI MISOLIDA)

Mohichehra Muhammadiyeva

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU magistranti
anyora@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8063266>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 15-June 2023 yil

Ma'qullandi: 18-June 2023 yil

Nashr qilindi: 21-June 2023 yil

KEY WORDS

Ramz, majoz, simvol,
allergoriya, ramziy qush obraz

ABSTRACT

Ushbu maqolada o'zbek adabiyotida ramziy obrazlarga berilgan ta'riflar o'zaro qiyoslanib, tahlil etilgan. Ramziy qush obrazlarining o'zbek adabiyotiga kirib kelishi izohlangan. Ramz (simvol) va uning badiiy vazifasi haqida xulosalar keltirilgan.

Badiiy ijod jarayonida qo'llaniladigan ramzlar o'zining xarakteri, imkoniyatlari va bajariladigan vazifalari jihatidan alohida qimmatga ega. Borliqni o'z holicha emas, badiiy aks ettirishning turlaridan biri ramz hisoblanib, u qadimdan to bugungi adabiy jarayongacha yashab kelmoqda. Ramziy obrazlarni o'rganish rus adabiyotshunosligida kengroq suratda XX asr boshlaridan amalga oshirildi. N. Kostomarov [Kostomarov, 1860] xalq og'zaki ijodi poetikasi bo'yicha shug'ullangan folklorshunoslar ichida birinchilardan bo'lib, bu borada samarali ishlarni olib borgan. Ramz o'tgan asrning 80-yillaridan keyin xitoy adabiyotshunosligida teran tadqiq qilina boshlangandan so'ng, olimlar tomonidan bu atamaga nisbatan turli farq qiluvchi qarashlar ilgari surila boshladi. Buning natijasida ramz haqida chuqur ilmiy asoslangan nazariy qarashlar paydo bo'ldi. Ramzning mohiyati haqidagi savollar Aristotel zamonidayoq ilm ahli oldiga qo'yilgan va to hozirgi kunga qadar bu masala oid turli xil qarashlar ilgari suriladi. O'zbekiston milliy Ensiklopediyasida ramz (arab – ishora qilmoq) (badiiy adabiyotda) – voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli; badiiy shartlilik shakllaridan. Ramz majozdan farq qilib, mazmuni obrazli qurilishi bilan bog'liq bo'ladi va ko'p ma'noliligi bilan ajralib turadi. Ramz barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obrazlar muayyan tizimni tashkil etadi va ayrim hollarda ko'pchilik xalqlar adabiyoti va san'atida mushtarak mazmunni ifodalaydi. [Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006:346]. Shuningdek, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ramzga quyidagicha ta'rif beriladi: "Ramz – biror g'oya, tushuncha, hodisa kabilarni ifodalovchi, eslatuvchi shartli belgi, ishora". [Ўзбек тилининг изоҳли луғати 3-том, 2006: 243] Adabiyotshunoslik terminlari lug'atida "Ramz – (arabcha so'z bo'lib – imo-ishora, imlash) simvol, ko'chim turlaridan biri, faqat shartli ravishda va shu matn doirasida ko'chma ma'no kasb etuvchiso'z yoki so'z birikmasi; obrazlilik turi. Ramz mohiyatan allergoriyaga yaqin undan farqi shuki, ramz kontekst doirasida ham o'z ma'nosida, ham ko'chma ma'noda qo'llaniladi. Ramzning ma'nosi kontekst doirasida va shartda xabardorlik bo'lganda reallashadi". [Quronov, 2010: 125]. Ramzning ingliz tilidagi

muqobili hisoblangan “symbol” mantiq, tilshunoslik, psixologiya sohasida odatda, belgi tarzida izohlanadi; badiiy san’at dinshunoslik kabi doiralarda esa u “ramz” sifatida anglashiladi. Simvol – obraz va simvol – belgining o’ziga xos xususiyati, farqlari N. Kostomarov tomonidan ham ancha to’g’ri hal qilingan. Kostomarov simvallashtirishning turli ko’rinishlarini bir-biridan farqlanishini inson psixologik xususiyatlari bilan bog’liq holda olib qaraydi. “Simvallashtirish nisbatan turli sohalarda uchraydi. Farqi shundaki, ayrim hollarda (ya’ni nozik simvollarda) simvol insonning mavjud psixik xususiyatlariga suyanagan holda yuzaga keladi. Boshqalarda esa, (simvol belgida) u sun’iy bo’ladi, shuning uchun ham o’ta shartli mohiyatga ega”. [Kostomarov, 1860]. Simvol keng ma’noda (grekcha simvol so’zidan olingan bo’lib qadimgi greklarda maxfiy bir tashkilot a’zolarining bir-birini tanib olish uchun qo’llanadigan tarixiy belgisidir) belgi tushunchasini anglatadi. Poetik simvol tashqi ko’rinish, belgi bo’lib, undagi aniqlik, ko’rgazmalilik, ayni vaqtda badiiy shartlilik vositasida unga nisbatan kengroq abstrakt ma’no ifoda etadi. Bu simvol obrazga taalluqlidir. Simvol – belgi esa ma’nosiga xos bo’lgan sifatlarni, xususiyatlarini o’zida to’liq mujassamlashtirmaydi. Gegelning fikricha, belgidagi mohiyat va ifoda o’rtasidagi bog’lanish, aloqa ularning tasodifiy birlashishiga asoslanadi, xolos.

Simvol – belgidagi mohiyat va ifoda o’rtasida ichki bog’lashining bo’lmasligini matematik, fizik, ximik simvollarda uchratishimiz mumkin. [Шаповов, 1978: 120]. Simvol tushunchasi faqat san’atda emas, me’morchilik, matematika, fizika, kimyo, kibirnetika, tilshunoslik, falsafa kabi ijtimoiy aniq fanlarda ham keng qo’llaniladi. Shuning uchun ham keyingi paytlarda simvollarning turli sohalarda qo’llanishi imkoniyatlarini o’rganish ularning ba’zilaridagi bir-birlaridan farqlanuvchi tomonlarini aniqlash bilan bog’liq semiotika fani vujudga keldiki, bu simvollar masalasini o’rganishning muhimligi uni, ya’ni simvol – belgini badiiy adabiyotdagi simvol obraz bilan aralashtirib yubormaslik lozimligini ko’rsatadi. “Vebster ingliz tili lug’ati” da ramz atamasiga shunday ta’rif beriladi: “Biror narsa-buyum, voqea hodisaning o’rnida yoki ishora sifatida foydalanish bo’lib, idrok etish va munosabat, assotsatsiyalashuv, oldindan belgilangan yoki belgilanmagan o’xshashlik. Asosan, ko’z bilan ko’rish mumkin bo’lgan narsa-buyum orqali iroda, sifat yoki ma’lum davlat, diniy jamiyatning umumlashma ifodasi. Masalan, “sher” – jasurlik ramzi, “xoch” – xristian dinining ramzi”. [<https://www.merriam-webster.com/dictionary/symbol>]. Biz keltirib o’tgan ta’riflar ramzning lug’aviy ma’nosini izohlashga xizmat qiladi. Ramz keng ma’noda voqelikni jonli mushohada qilish orqali yuzaga kelgan tasavvurdan iborat. Hamidulla Boltaboyev ramz va ramziylikka xos belgilarni quyidagicha ifodalaydi. “Ramz... faqat shartli ravishda va shu matn doirasida ko’chma ma’no kasb etuvchi so’z yoki so’z birikmasi; obrazlilik turi. Ramzning ma’nosi kontekst doirasida va shartdan xabardor bo’lganda reallashadi. Cho’lpon she’riyatidagi “yulduz”, “bahor”, “qish” obrazlari ramzning yorqin misoli bo’la oladi. Jumladan, “Qalandar ishq” she’rini ishqiy mavzudagi she’r deb tushunaverish mumkin. Biroq undagi ramzlar qatida boshqa ma’no ham mustaqil holda mavjud bo’lib, uni o’z vaqtida shoirga ruhan yaqin bo’lgan kishilar yaxshi tushunishgan. Sababi ular ramzlarning ma’nosi anglashiladigan kontekstdan shoirning hayot yo’li, orzuintilishlari, she’r yozilgan paytdagi ruhiy holati va hokazo omillardan xabardor bo’lganlar”. [Болтабоев, 2014: 290]. O’z tabiatiga ko’ra ramz biror voqelik to’g’risida umumlashma bo’lib u aks ettirayotgan narsaning yolg’iz o’ziga ishora qiladi. Taniqli rus faylasufi A.F. Losev aytganidek, ramz narsaning mazmuni, mohiyati bo’lsa ham, biroq har qanday mazmun va mohiyat narsaning ramzi bo’la olmaydi. [Losev, 1991: 258]. Ushbu fikrdan

shunday xulosa qilishimiz mumkinki, narsaning har qanday mazmunmohiyati ramz bo'la olmaydi. Narsaning mazmun-mohiyati ramzga aylanishi uchun ular o'ziga xos ravishda qayta idrok etilishi, ma'lum darajadagi shartlilik asosida ko'pchilik tomonidan bir xilda qabul qilinadigan darajaga etishi kerak bo'ladi.

Ramziy obrazlarning qamrovi keng bo'lganligi sababli, biz ramziy qush obrazlariga to'xtalib o'tmoqchimiz. Qushlar obrazining adabiyotda kirib kelishi xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi. Mifologik qush obrazining kelib chiqishi haqida folklorshunos olim Komil Imomov shunday fikrlarini bayon etadi: "Avesto" kitobida bir qator asotir qushlar olov shaklida naql etilgan. Shuningdek, talqinda har bir qushga mansub qo'shqanotlar ham ilohiylashtirilgan. Shundan bo'lsa kerak, majusiylar quyosh olovini orzu qilishgan va osmon olovidan qo'shqanot qushlarga olib kelishi mumkin, degan qat'iy fikrni ma'qullashgan. Ongsiz mushohadaga idroksiz munosabat mifologiyada ilk bor olov keltirgan qush motivining paydo bo'lishiga olib kelgan. [Imomov, 2011: 24]. Bu qarashlar natijasida afsonaviy qush obrazlari paydo bo'la boshlaydi va adabiyotimizda keng foydalanadi. Zuhra Mamadaliyeva qushlar obraziga quyidagicha ta'rif beradi: "Qushlar jahon xalqlari mifologiyasida katta ahamiyatga ega bo'lib, voqealar jarayonida birdaniga paydo bo'luvchi, qahramonlarga yordam beruvchi va vaziyatni keskin o'zgartiruvchi unsur sifatida e'tirof etiladi. Ular, asosan, ilohiyot bilan odamlarning o'rtasidagi ko'priq sifatida, yuksaklik va osmon ramzi timsolida talqin qilingan. Qushlar timsoli boshqa ko'pgina xalqlardagi singari turkiy xalqlar mifologiyasida ham ilohiy olam bilan muloqot qiluvchi vosita sifatida ifodalangan. Odam o'lganidan keyin yoki uyqusida ruhi qushga aylanib uchib ketishi haqidagi tasavvurlar xalq odatlari va folklorda, xususan, "Mayna", "Opa-uka", "Dev qiz", "Gunohsiz musicha", "Rustam" kabi ertaklarda o'z aksini topgan. [Mamadaliyeva, 2014: 14]. Turkiy yozma yodgorliklar orasida Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" deb nomlangan nasriy asarida ham bir qator ramziy obrazlar berilgan va shu sababli biz bu asar haqida ham to'xtalib o'tishga qaror qildik. Asar muqaddimasida aytilishicha, Xorazmda Rabot o'g'uz degan joyning qozisi Burhoniddin o'g'li Nosiruddin tomonidan musulmon dinini qabul qilgan mo'g'ul beklaridan hisoblangan Nosiruddin To'qbug'aning iltimosiga ko'ra hijriy 709 (milodiy 1309-1310) yilda yozilgan [Fozilov, 1991: 6]. "Qissa" payg'ambarlar to'g'risidagi ilk turkiy tazkira bo'lganligi bilan ahamiyatlidir. Unga asos qilib muallif albatta, Qur'oni karimda keltirilgan bir qator rivoyatlarni oladi. Qur'onda bo'lmagan tafsilotlarni boshqa rivoyatlardan, Abu Is'hoq Nishopuriyning "Qisas ul anbiyo"sidan, islomga oid kitoblardan keltiradi. Asar badiiy adabiyot namunasi sifatida ham ahamiyatlidir. Sababi unda tafsirlar, hikoyatlar oddiy bayonchilik uslubida bo'lmay, obrazli tilda so'zlaydigan badiiy asar talablariga javob beradigan holda yaratilgan. Bu haqda adabiyotshunos olim I. Ostonaqulov quyidagilarni yozadi: "Qisasi Rabg'uziy" boshdan-oyoq bir syujet chizig'iga ega bo'lmagan asar. O'ttiz uch payg'am bar, to'rt sahoba, etti tarixiy shaxs va adabiy qahramonlar to'g'risidagi mustaqil qissalardan iborat bir necha hikoyat va rivoyatlardan tashkil topgan bo'lib, har bir mustaqil hikoyat yoki rivoyat mazmun jihatidan asosiy qissaga bog'lanadi" [Ostonqulov, 1993: 9]. Asardagi shunday obrazli ifodalardan biri undagi ramziy timsollaridir. Jumladan, asardagi "Yilon va Qarlug'och qissasi"da aytilishicha, Nuh to'fonida kema teshilib qoladi. Yilon kulcha bo'lib teshikni berkitadi. Bu yordami uchun Nuh a. s. unga dunyodagi "eng totli et" eyish uchun ruxsat beradi. To'fon tingach, "eng totli et" nimaligini tatib ko'rib, aniqlab kelish uchun arini yuborishadi. U kelavermagach, qaldirg'och uni izlab ketadi. Yo'lda arini ko'rgan qaldirg'och undan nimaning

go'shti shirin ekanligini so'raydi. Ari odamning go'shti eng shirin ekanligini aytadi. Qaldirg'och hiyla bilan arining tilini cho'qib oladi va natijada uning gapiga hech kim tushunmaydi. Qaldirg'och esa arining so'zlarini go'yo tarjima qilgandek bo'lib, eng shirin go'sht qurbaqaning go'shti ekanligini aytadi. Va'da bo'yicha ilonga qurbaqa go'shti buyuriladi [Nosiruddin Rabg'uziy, 1991: 43-44]. Shu yo'l bilan qaldirg'och butun insoniyatni ilonga em bo'lishdan qutqarib qoldi. Bu rivoyatning ta'siri natijasida qaldirg'och nafaqat adabiyotimizda, balki xalqimiz orasida ham "do'st" ramziga aylandi. Qaldirg'ochning insonlarni sevishi haqidagi lavhalari qissaning boshqa o'rinlarida ham uchraydi. Ibrohim (a.s.) Namrudning shartiga ko'nmagach, uni yoqish uchun olovga otadi. Qaldirg'och esa uni o'chirish niyatida tumshig'ida suv tashiydi [Nosiruddin Rabg'uziy, 1991: 44]. Zero, Qaldirg'och tumshug'ida tashigan suv olovni o'chirishga yordam bermasada, uning bu ezgu amali tahsinga sazovordir. Qaldirg'och ramziy obraz sifatida mumtoz adabiyotdan tortib, to bugungi kun zamonaviy adabiyotda ham keng doirada qo'llanilib kelinmoqda. Bunga biz Xurshid Do'stmuhammadning "Beozor qushning qarg'ishi" asarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Ushbu asarda qaldirg'och baxt va omad ramzi sifatida qo'llanilgan. Asar qahramoni Qadriya sofdil va mehribon qiz bo'lib, xuddi qaldirg'ochlardek beozor. Ularning uylariga qaldirg'ochlar in quradi va ular baxtli hayot kechira boshlashadi. Lekin qadriyaning otasi bag'ritoshlik qilib qaldirg'ochlar inini buzadi va uydin fayz-baraka ketadi. Bundan tashqari, beozor qushlarning qarg'ishi sababli, Qadriyaning yaqinda to'y qilib uzatilgan opasi Zumrad eridan ajralib uyiga qaytib keladi. Xalqimizning yaxshi odatlari, e'tiqodlari, hurmat qilmaydigan, beozor qushlarga toshbag'irlik qilgan Qadriyaning otasi boshqa vaqtlarda va boshqa ishlarda ham toshbag'irlik bilan ish tutishi la'natlanadi.

Yana bir ramziy qush obqazlarida biri qarg'a obrazidir. Qarg'a – qadimiy, sirli va murakkab obraz bo'lib, dunyo xalqlari folklor namunalarda er, erosti, osmon, quyosh, suv bilan bog'liq qarashlarda uchraydi. Afsonalarda aytilishicha, Nuh payg'ambar to'fonning 40 -kuni kema darchasini ochib quruq er xabarini keltirish uchun avval qarg'ani, keyin kabutarni uchirib yuboradi. Qarg'aning mas'uliyatsizligi va xiyonatidan farqli holda kabutar ikkinchi marta uchurib yuborilganida quruq er xabarini zaytun navdasini keltirish orqali ma'lum qiladi [Shukurova, 2020; 72]. Shundan so'ng kabutar tinchlik, osoyishtalik, poklik ramziga aylanadi va qarama-qarshi obraz sifatida adabiyotda qo'llanila boshlanadi. Bunga misol qilib Gulxaniyning "Zarbulmasal" asaridagi "Kabutar va Zog'" masalini olishimiz mumkin. Masalda qarg'aning o'z nafsiga yengilishi uni halokatga boshlaydi [Gulxaniy, 1960: 23]. Xususan, donishmand qarg'a Apollonga uning sevimli ilohasining xiyonatini aytib berganda Apollon qayg'uga botib, uni qora rangga kiritadi. Miflarda qarg'a rostgo'y va jonkuyar sifatlariga ega ijobiy qahramon deya tasvirlansa-da, rangining qoraligi ma'lum bir ramziylikka ega, ya'ni mazkur lavhada qora rang qayg'u, motam, alam timsoli bo'lib, Apollon ruhiyating ramziy ifodasidir. [Shukurova, 2020; 72] Shuningdek, Qur'oni Karimning "Moida" surasida Qobil va Hobil qissasi keltirilgan. Ular ikkovlari qurbonlik qilishganda, Hobilning qurbonligi qabul qilinib, Qobilniki qabul qilinmaydi. Bundan g'azablangan Qobil ukasi Hobilni o'ldiradi. Shunday qilib, er yuzidagi ilk jinoyat insonni o'ldirish, qotillik bo'lib, Odam alayhissalomning shu ikki o'g'illari o'rtasida sodir bo'ldi. Bu jinoyatga Iblisning vasvasasi, hasad, gina, adovat sabab bo'lgan edi. Keyin Qobil qilgan ishiga nadomat qilib, endi nima qilsam ekan deb o'tirganda, Alloh taolo unga ukasini qanday dafn etishni o'rgatishi uchun qarg'ani yuboradi. Ushbu voqea ham "Qisasi Rabg'uziy" asarida keltirilgan bo'lib, quyidagicha ta'riflanadi: "Qobil Hobilni o'lturmishda yigirma yashar erdi,

qush qurtlar Hobilni o'g'radi. Qobil Hobilni bir qopg'a suqub orqasing'a ko'turub yurur erdilar. Anchada tengri farmoni birla ikki qarg'a keldi, bir-biri bilan urushdilar, bir-birini o'lturdi. Tirik qolgan qarg'a tumshig'i bilan erni qazdi, ul o'luk qarg'ani ko'mdi. Qobil ani ko'rdi, aytur: "Maning qarg'achalik choqlig' aqlim yo'q ermish", teb o'kindi". [Nosiruddin Rabg'uziy, 1991: 30]. Qur'oni Karimda zikr etilgan qush nomlaridan yana biri Abobil qushlaridir. Yaman voliysi Abraha bir kanisa qurdiradi va barcha arablar Ka'bani emas, o'sha kanisani tavof qilishlarini istaydi. Arablar bundan bosh tortib, aslo qiblani o'zgartirmasliklarini aytishadi. Bundan g'azablangan Abraha Ka'bani buzishga qaror qiladi va katta qo'shin bilan Makka sari yo'lga tushadi. Qo'shinning eng oldida Mahmud ismli katta fil ham bor edi. Ushbu fil Makkaga yurishdan bosh tortadi. Abraha uni qattiq uradi. Fil baribir yurmaydi. Yaman tomonga yuzini bursalar, yugurib yura boshlaydi. Ammo Makkaga yurishga undasalar, to'xtab olar edi. Shu payt bir to'da Abobil nomli qushlar keladi. Har bir qush ikki changalida va tumshug'ida sopol toshchalar olib kelib, Abraha va uning qo'shini ustidan ota boshlaydi. Ko'p o'tmay Abraha va uning askarlari halok bo'ladi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, narsaning mazmun-mohiyati ramzga aylanishi uchun o'ziga xos ravishda qayta idrok etilishi, ma'lum darajada shartlilik asosida ko'pchilik tomonidan bir xilda qabul qilinish darajasiga etishi kerak. Yuqorida biz ko'rib chiqqan Ibn Sino va Imom G'azzoliy asarlarida qushlar obrazi inson runining ramzi sifatida qo'llanilgan. Bundan tashqari adabiyotimizda qaldir'och – baxt, omad va do'stlik ramzi sifatida, qarg'a – nafs, ikkiyuzlamachilik, kabutar – tinchlik, osoyishtalik, poklik ramzi sifatida adabiyotimizda foydalanib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Костамаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков. 1860. С.130.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 346-б.
3. Ўзбек тилининг изохли луғати 3-том. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 346-б
4. Qur'onov Dilmurod va b. Adabiyotshunoslik terminlar lug'ati. –Т.; Akademnashr, 2010.125-б.
5. Kostamarov N. Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков. 1860 Шаропов Асқарали. Оламлар ичра олам. – Т.; Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1978. 120-
6. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/symbol>
7. Болтабоев Ҳамидулла. Адабиёт энциклопедияси. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. 290
8. Лосев А.Ф. Логика символа. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. - М.,1991. - С.258
9. Имомов К.Ўзбек фольклорида Хумо қуши.//Ўзбек тили ва адабиёти.2011-йил,5-сон,21-бет
10. Mamadaliyeva Zuhra. Lison ut-tayr obrazlari: ramz va majoz olami. Toshkent.:Qaqnus Media 2014.- B.14
11. Фозилов Э. Сўзбоши. / Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – Б. 6
12. Остонақулов И. Қисас ар-Рабғузий. Фил. фан. ном. дисс. . . . Автореферат. – Тошкент: 1993. – Б. 9

13. Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – Б. 43-44
14. Shukurova Zilola. Mumtoz nasrda ogʻzaki ijod anʼanasi (Qisasi Rabgʻuziyʼ asari misolida). – Toshkent: Zukku kitobxon, 2020. – B 72.
15. Gulxaniy. Zarbulmasal va gʻazallar. – Toshkent: 1960. 23-b.

